

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS

Heidegger a Vadnyugaton?¹

„VILÁGSZERŰSÉG” ÉS „SZÖVEGIRODALMISÁG”

GARACZI LÁSZLÓ: TRANZIT MUNDI CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉBEN

A kilencvenes évek kritikai és kanonizációs vitáiban központi szerepet játszó *szövegirodalom*-fogalmat – éppen e viták természetéből adódóan – ritkán vizsgálták valóban komplex elméleti keretben. Inkább irányzati-generációs, kvázi-történeti szerepet játszott, így kritikai jelentését mindenekelőtt a vitákban vele szemben elővezetett fogalmakhoz képest, *exnegativo* lehet meghatározni. A szövegirodalom terminusa ennek megfelelően egyfajta megfosztáshoz kapcsolódik: szövegirodalomnak olyan műveket nevezhetünk, amelyekből hiányzik egy megszokott dimenzió. Ezt a dimenziót a vitahelyzettől vagy a kritikai kontextustól függően többféleképpen lehet meghatározni, így beszélhetünk a történet, az élményszerű olvashatóság, a jelentés vagy a *világszerűség* hiányáról. Jelen dolgozat már csak terjedelmi okokból sem foglalkozhat azzal, hogy akár részletes elméleti kontextust építsen ezen fogalmak köré, akár a magyar kritikátörténet egy adott korszakában részletesen nyomon kövesse a hiányjelölők keveredését. Előbbi feladathoz részletesebb tanulmány szükséges, utóbbihoz pedig mindössze a témául választott szöveg recepciótörténetéből hozok néhány példát. Ehelyett mindössze azon gyanúnak adok hangot, hogy az eltérő megfosztások egymásra montírozása olyan kritikai elképzelésekhez vezetett, amelyek éppen ebből az összemosásból adódóan nevezhetők ideologikusnak. Ha ugyanis az ideológia nem más, mint „referencia és fenomenalizmus egybemosódása”,² akkor ideologikusnak tekinthető az az érvelés, amely egy szöveg imitatív „világszerű” karakteréhez köti annak kognitív potenciálját vagy kritikai értékét. Dolgozatomban egy rövid, de remekül szerkesztett Garaczi-elbeszélés példáján szeretném bemutatni ennek a kérdésnek a bonyolultságát.

A fentebb felsorolt, sok tekintetben egymástól eltérő fogalmak (világ, jelentés, történet, élményszerűség) tehát abban rokoníthatók egymással, hogy ezek adják a szöveg „harmadik dimenzióját”, vagyis a papíron kétdimenziós textúrát *térré* alakítják. Amint azt az ingardeni fenomenológiától a kognitív tudományig számos elmélet is megerősíti, a narratív megértés

* A Fialet Írók Szövetsége (FISZ) és az Eszterházy Károly Főiskola 2012. május 10–11-én, Egerben közös konferenciát tartott *Tiltott fogalmak visszatérése?* címmel. Az előadások az irodalomértelmezés koronkénti kérdés-, módszer- és tabuváltásaival foglalkoztak, miközben az irodalomtudomány legújabb kérdéseit és kutatási területeit szembesítették az értékelés korábban kialakult gyakorlataival. Az alábbiakban két, a tanácskozáson elhangzott előadás szerkesztett változatát adjuk közre.

¹ A cím Kulcsár-Szabó Zoltán kritikájának címére játszik rá: *Heidegger az oviban*, in *Uő.*, *Az olvasás lehetőségei*, Bp., JAK-Kijárat, 1997, 195–208.

² Paul de Man, *Ellenszegülés az elméletnek*, ford. Huba Miklós, in *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla, Bp., Cserépfalvi, é. n., 104.

elengedhetetlen feltétele a térbeliesítés vagy a „térbeli modellezés”.³ Sőt, újabb keletű irodalompedagógiai elméletek joggal hangsúlyozzák, hogy a huszadik század legtermékenyebb és leggondolatébresztőbb kritikai elméletei (mint például éppen a dekonstrukció) is sokszor alábecsülték a szöveg világában elmerülő, illúzióképző olvasás szerepét a kritikai reflexióban. Elsősorban az irodalomtanítással kapcsolatos megfigyelések és felmérések bizonyítják egyrészt, hogy a kritikai-intellektuális (azaz szövegszerű) olvasat létrehozásának feltétele a szövegbe való előzetes „belefeledkezés”, másrészt pedig, hogy az írott szavakból térszerű, imaginatív világ létrehozását lehetővé tevő képesség egyáltalán nem természetes vagy velünk született, hanem tanult és így tanítandó.⁴ Elemzésem olyan szövegre vonatkozik, amely komolyan próbára teszi ezt a képességünket, és az értelmezés feladata éppen ezért leginkább a nyelvi struktúrák és a hozzájuk rendelt olvasói élmény, valamint a mögéjük képzelt elbeszél világ közötti lehetséges viszony feltérképezése.

*

A választott szöveg Garaczi László *Tranzit Mundi* című elbeszélése⁵, a *Nincs alvás!* kötet egyik legtöbbet méltatott darabja, melynek részletes értelmezésére eddig kevesen vállalkoztak. A kötet az 1990-es évek „kritikavitájának” középpontjában állt, jelentőségét alighanem mutatja és egyben növeli is, hogy a kortárs irodalom értelmezésének és közvetítésének módjai körül kibontakozott vita egyik próbakövévé válhatott. A *Tranzit Mundi* – ez már első látásra is megállapítható – a kötet egyik legfeszesebben szerkesztett darabja, ami azonban a befogadást illetően zavarba ejtő hatásokat is kelthet. Értelmezésemben egyrészt a mű tanításának tapasztalatára hagyatkozom, vagyis a szöveg hatásfunkcióit igyekszem szemináriumi hallgatóim reakcióiból levezetni. A dolgozatban nincs mód a szöveg teljes reprodukciójára, így abból indulok ki, hogy olvasóm már ismeri a háromoldalas elbeszélést. A cím alighanem már eleve felkelti az olvasó figyelmét (akár felismeri a latin *locust*, akár nem), ám ennek tárgyalását didaktikai okokból az elemzés végére hagyom.

Sokszoros tanítási tapasztalat, hogy a gyakran konvencionálisabb irodalmi közlésmódokhoz szokott hallgatók (köztük gyakorló magyartanárok) az első olvasásban többnyire teljes zavarodottságról tesznek tanúságot, majd az elmélyültebb olvasásban olyan értelmezői benyomásokról számolnak be, amelyekben a szerkezeti koherencia felismerése keveredik a továbbra is fennálló értelmi zűrzavarral. Vagyis a szöveg retorikai felépítése konvencionálisnak mutatkozik, miközben az értelemadás ismert módjai csődöt mondanak.⁶ Mindez visszaigazolhatja a szöveg „szövegirodalmi” státuszának vélelmét, amennyiben a felszíni textuális kohézió úgy válik érzékelhetővé, hogy nem társul hozzá szemantikai mélység, illetve ezt a mélységet csak káoszként, szédítő örvénytapasztalatként lehet leírni. Ez a tapasztalat leg-

³ David Herman ez irányú megfigyeléseit idézi Michael Sinding, *Storyworld Metaphors in Swift's Satire*, in Monika Fludernik, szerk., *Beyond Cognitive Metaphor Theory*, New York – London, Routledge, 2011, 239.

⁴ Cristina Vischer Bruns, *Why Literature?* New York, Continuum, 2011. 41skk.

⁵ A szöveg forrása: Garaczi László, *Nincs alvás!*, Bp., Pesti Szalon, 1992, 63–65. A szöveg rövidsége miatt a konkrét idézetek lapszámait nem adtam meg.

⁶ A Garaczi-szöveg első önálló olvasatában Szilasi László is abból a benyomásból indul ki, hogy az elbeszélés „értelmetlen baromság”, ám maga a receptív gesztus az értelemadás kikerülhetetlen – a szöveg esztétikai hatása által indokolt – mozzanatát támasztja alá. Szilasi László, *Így: dicsőség*, in Uő, *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét?* JAK-Pesti Szalon, 1994, 97–103.

gyakrabban zavart nevetgéléshez vezet, ami egyfajta emotív olvasói viszony kezdetét jelzi, és motiválhat a szöveggel való további foglalatalkodásra.⁷ Noha ez olvasói tapasztalatként ritkán verbalizálódik, egyedül a nem-értés adhat ösztönzést saját jelentésteremtő szokásaink felülvizsgálatára. Szirák Péter megfogalmazása szerint a korai Esterházy-elbeszélésekkel rokonságot mutató retorika mindenekelőtt „az irodalmi beszéd megszólaltathatóságának *feltételeire* irányítja a befogadói reflexiót”.⁸

Ez a szöveg szándékoltan kevert és inkoherens alluzív szerkezetével is összefüggésben áll. Szirák (Bónus Tibor nyomán) „az indiánregények tematikáját” és „a western-paródiák nyelvét” emeli ki mint jelentős pretextusokat, ugyanakkor „a massmedia 'aktuálpolitikai nyelvi világának', számos elemét („etnikai összetűzés, helyi hatalmaskodás, vallási villongások, világozszeesküvés-elmélet”) is felismeri a szövegben.⁹ A konkrét olvasástapasztalat vonatkozásában ez azt is jelentheti, hogy egy-egy olvasó valószínűleg az allúzióknak csak egy-egy részét fogja felismerni, míg más részük valószínűleg homályban marad. Farkas Zsolt ezzel kapcsolatos aggodalmai tehát részben jogosak,¹⁰ bár jelen dolgozat szerzője sokszor olvasva élvezettel a Garaczi-szöveget, mielőtt megtudta, hogy drúzok valóban léteznek, valamint az is valószínűsíthető, hogy a kontaminált idézetek és hivatkozások egyik felének ismerete, sőt olykor talán a józan ész is elég a kontamináció *tényének* rögzítéséhez. A „főistenük: *Manillah*, és *Mohacsguk* az ő prófétája” szerkezetben a Cooper-regények (és a Fülöp-szigetek kulturális földrajzának?) ismerete nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az iszlám alaptételének kontaminációját felismerjük – habár persze más hatást kelt, ha az olvasó az összezagyvált forrásokat is azonosítani tudja. Némiképp különbözik a helyzet a „szabadkeresztes rózsakömvészek”, és a „hiperaktuális konzervativizmus” frázisok esetében is, amelyekben a khiazmus és az oximoron felismerése műveltségi elemektől függ, míg a „Tartsd szárazon az imaport” egyetlen híres idézet két tagmondatának („Bízunk Istenben, és tartsuk szárazon a puskaport”, Oliver Cromwellnek tulajdonított mondás) groteszk *detractio*ja. Hermeneutikai szempontból persze nem csak az a kérdés, hogy mennyire lényeges e források előzetes ismerete a szöveg hatáseffektusainak érzékelése szempontjából, hanem az is, hogy a már érdeklődésében megfogott olvasó mennyire könnyen tud utánajárni a szöveg hivatkozásainak, valamint hogy a megtalált válaszok mennyiben járulnak hozzá a szöveg szemantikai mélységének érzetéhez. Visszatérve Szirák megfigyeléséhez: a szöveg egyik elsődleges hatáseleme éppen abban áll, hogy az olvasó saját előzetes tudásának fontosságára hívja föl a figyelmet, és így az értelmezés munkáját összekapcsolja az előítéletek (a műben is megjelenített) képzetkörével. Vagyis eleve kizárja, hogy az előítélet-mentes kívülről álló kényelmes helyzetéből áll-

⁷ „Van most valami szemrehányás, hogy az irodalom elfordult volna a nézőktől, vagy hallgatóktól, vagy olvasóktól, mert hogy ezekben a szöveg-izékben a saját köldökét nézi. Most akkor miről beszélünk? Megint akkor mondanám Garaczit. Garaczi abszolút szórakoztató, a legordenárébb módon szórakoztató, miközben a legfinomabb igényeket is kielégíti. Az a viszony, a Garaczi-szöveg viszonya az olvasóhoz, az nagyon barátságos, nagyon dialogikus viszony. Persze nyelvjárás, ez igaz.” Így nyilatkozott Esterházy Péter a Lettre-nek adott 1998-as interjújában, *Ki nem történet-elvű itt?* Lettre 1998/tél, 31. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/ester.htm>

⁸ Szirák Péter, *Folytonosság és változás. A nyolcvanas évek elbeszélő prózája*, Debrecen, Csokonai, 1998, 114.

⁹ I. m., 114-115.

¹⁰ Farkas Zsolt, *A Nincs alvás! ismeretelmélete*, in Uő., *Mindentől ugyanannyira*, Bp., JAK-Pesti Szalon, 1994, online: <http://mek.niif.hu/01300/01378/html/garaczi.htm>

junk a mű témájának feltárásához, így irányítja reflexióinkat „az irodalmi szöveg megszólaltathatóságának *feltételeire*”.

A szöveg felszíni koherenciája teljesen formális elemekből azonosítható. Az elbeszélés retorikai makroszerkezete már-már iskolásan, a bekezdésekkel is jelölten követi a hármas tagolás elvét (bevezetés – tárgyalás – befejezés). A megszólító/elbeszélő pontosan közli a címmel a szöveg célkitűzéseit („Elmesélem nektek, hogy tudjátok”), menet közben jelzi azok megvalósulását, a befejezés pedig gondosan lezárja mind a „főhős” életútját, mind pedig a szöveget mint retorikai performanciát. („És mi pont ezt akartuk elmesélni”) Arra azonban már itt felfigyelhet az olvasó, hogy a célkitűzések egyrészt nem a megadott, de még csak nem is fordított sorrendben teljesülnek, hanem a megígért 1-2-3 sorrendből 3-1-2 lesz. Ez a kompozíciós szinten megjelenő *anastrophe* csak megerősíti az első bekezdés témakijelölő gesztusának első heterogenitását: a három ígéret három eltérő műfaji-tematikus kontextust villant föl. A harmadikként megígért, science-fiction-gyanús biológiai átalakulásról (koboldmakikból szagos müge lesz) értesülünk először, az indiánok megtéréséről (társadalmi-vallási téma) másodsor, a főhős jellemváltozásáról (*Bildungsroman*) pedig harmadszor. Továbbá a már reflexiókés olvasó felfigyelhet arra, hogy a három bejelentett közlendőből egyedül a Don Pirulóc pacifistává válásáról szólót kapjuk meg közvetlen elbeszélői közlésben. A koboldmakik esetét kicsit lentebb tárgyalom. Az viszont már itt feltűnhet, hogy az elsőként, kitüntetett helyen megnevezett elmesélővel tulajdonképpen nem szerepel a szövegben, legfeljebb kikövetkeztethető az elbeszélő eseményekből. A felütésben ez hangzik el: „...hogyan lettek a kajova indiánokból neofita drúzok”, ám erről csak annyi derül ki a mese végén, hogy a drúzok szent Bibliáját, a Tranzit Mundit szállító postakocsit egy szélsőséges kajovakommandó megtámadta, és az értékes szállítmányt zsákmányul ejtette – ez más szempontból is fontos összefüggés lesz –, de megtérésről itt nem esik szó. A szöveg tehát már szerkezeti szinten is jelzését adja, hogy a formális koherenciára való törekvést sem kell teljesen komolyan venni. Ezzel viszont billenni látszik a felszín és a mély között elsőre fölállított szimmetria, amelyet a szövegirodalom önjellemzésekként jellemeztünk. Ezen a ponton tehát még nincsen valódi szemantikai tere az elbeszélésnek, miközben már a kétdimenziós felszín látszólagos rendezettsége is kétségessé válik.

A mű elbeszélő világának rekonstrukciója valóban nehézségekbe ütközik, a nehézségek okainak „feltérképezése” azonban érdekes tanulságokkal kecsegtet. A nehézségek egyik legfőbb oka – a szöveg kulturális utalásrendszerének sűrűségén és kuszaságán túl – az elbeszélői és szereplői szövegek és perspektívák keveredése. A kis terjedelmű szöveg jelentős részében nehézséget okoz első ránézésre eldönteni azt, hogy ki beszél, kit kell felelőssé tennünk az egyes szereplők vagy események kapcsán megfogalmazott ítéletekért, különös tekintettel az elsőre szembeötlő zagyvaságokra és kulturális tévesztésekre. Ennek a nehézségnek a felismerése fontos lépés a szövegben rejlő kognitív lehetőségek (re)konstrukciója felé.

A keretet alkotó két bekezdés és a középső, leghosszabb bekezdés összevetésekor nem csak a terjedelmi különbségre figyelhetünk föl. A szöveget nyitó magabiztos megnyilatkozásban az elbeszélő a mesélés aktusát magától értetődő, redundáns megismerési funkcióval látja el („hogy tudjátok”), a zárlatban pedig klasszikusan mindentudó elbeszélői távlatból, túlstilizáltan irodalmias nyelven adja a főhős életének summázatát. Az elbeszélés középső részében azonban sokkal bonyolultabb szövegszerveződésre bukkanhatunk, amelyben a mesészerűen magától értetődő elbeszélői magatartás koherenciáját perspektivikus sokféleség váltja föl,

amennyiben az elbeszélés eltérő, egymásba ékelődő, de egymásnak olykor ellent is mondó szereplői szövegeket közvetít. Ebben a szakaszban az elbeszélő kevés helyen tesz az elbeszélte világra vonatkozó kommentárként is értékelhető kijelentéseket, csak néhányszor használ például melléneveket vagy egyértelmű értékvonatkozással rendelkező főneveket („*e zord tájon ritka tünemény*”; „*szakavatott kézzel megskalpolta*”; „*gyűlölettől fröcsögő levél*”; kiemelések – MGT), e szakasz döntő részében a narrátor eseményközlésre, valamint a szereplői szövegek közvetítésére szorítkozik. Még az itt megjelenő, extradiegetikus szinten fellépő heterodiegetikus narrátor is bizonyulhat megbízhatatlannak (már láttuk, hogy nem egészen képes betartani a szöveg elején tett ígéretét), ám a történetre vonatkozó kijelentései mégis megkerülhetetlen instanciái az elbeszélésnek, szemben például a főszereplő szavaival, akiről hamar és több módon is kiderül, hogy az általa a kajovákra mondottakat mély előítélet hatja át. Az elbeszélő közléseiből elvont történetet tehát tekinthetjük elsődleges narratív szintnek, a szereplőkhöz köthető közléseket származtatott szinteknek (amelyek ontológiai státusza az elsődleges szinthez képest is kétséges). Ennek a különbségnek a felismerése közelebb visz minket a szöveg „többdimenziós” olvasásához, világszerűvé válásához.¹¹

A szöveg középső szakaszában a szereplők tudatának vagy beszédének stílusosan sokszínű és szintaktikailag is komplex reprezentációja zajlik: alig másfél oldalon belül szót kapnak (sorrendben): a cowboyok, Don Piruló, a kajovák, Karl May állítólagos olvasói, újfent a kajovák, újra Don Piruló, az államügyész, megint Don Piruló, újságcikkek szerzői, a kormánybiztos, Don Piruló utoljára, végül maga Karl May (noha ebben a részben már nehéz eldönteni, hogy az elbeszélő May gondolatait közvetíti, avagy pusztán tényt közöl: „ugye, nem állott módjában”). Az egyes szövegek olykor egymásba ágyazva is jelennek meg: a kajovák gyanakoznak, hogy a cowboyok Karl May miatt skalpolják őket, akinek a könyveiben *állítólag* a kajovák ilyenek vagy olyanok. A szövegek idézése olykor nyíltan satirikus hatást kelt – vagyis az elbeszélte világ szereplőinek jellemzéséhez segít hozzá –, mint amikor Don Piruló obszcénul vádolja faragatlansággal a kajovákat, amikor kontaminálja a szabadkőműveseket és a rózsakereszteseket (amivel a titkos társaságokat érintő történelmi összeesküvés-elméletek egybemosó és totalizáló vonásait is satirizálhatja a szöveg¹²), vagy amikor a kormánybiztos keveri Csingacsukot Manituval és Allahal is. Általában azonban az elbeszélés mód stílusos szélsőségei paradox homogenitást eredményeznek, amely olykor megkérdőjelezi az elbeszélő idézetechnikájának hitelességét: az indiánok gyermeknyelven szólalnak meg („nem árulkodásból”), az államügyész egy leiratban káromkodik („balfaszság”), és maga az elbeszélő is alkalmazkodik a kontaminációs eljárásokhoz: nemcsak egyes idézetek vagy kulturális allúziók szintjén („tartsuk szárazon az imaport”), hanem általában a stílusos regisztereket illetően is. Vagyis az olvasó felismerheti az elbeszélés rétegzettségét, megkísérelheti elkülöníteni az egyes narratív szövegeket, ám az elbeszélő stílushasználata nem segít neki. Paradox homogenitásról azért beszélhetünk, mert a hatás kétféle heterogenitás – egy narratológiai és egy

¹¹ Garaczi monográfusa, Bónus Tibor a teljes kötet összefüggésében fogalmazta meg az alábbiakat: „A mimetikus abszurditás nem szünteti meg a 'valóság' preszuppozícióját, csupán saját referenciájának fiktitivását állítja, így lehet, hogy a narratív elemek nemcsak egy textuális térben, hanem e tér által kialakított, hangsúlyozottan fiktitív s korántsem önidentikus referenciális mezőben is érintkeznek” Bónus Tibor, *Garaczi László*, Pozsony, Kalligram, 2002, 75.

¹² Gyanakodhatunk-e itt Umberto Eco-hatásra? Az összeesküvés-elméletek kereszteződéséről szóló *A Foucault-inga* magyarul csak 1992-ben jelent meg, Garaczi művével egy évben.

stílár – egybe-nem-eséséből származik, emiatt keletkezhet a szöveg kaotikus egyneműségének első benyomása, melyet csak az alaposabb szétszalazás képes – ha nem is megszüntetni, de legalább magyarázni.

Az elbeszélőmód általános hatása tehát az lehet, hogy az elbeszélendő események többszörösen eltávolítottak az elsődleges narratív szinthez képest, miközben a stílár inkoherenca ellensúlyozza a szöveg bejelentett formális igényét. Ennek a szöveg jelentését érintő következményei is lehetnek. Ha ugyanis már a narratív szintek problémáját is figyelembe vesszük, feltűnő lehet, hogy az elbeszélő explicit célkitűzései közül a harmadik, a koboldmakik szagos műgévé változása sem szerepel elbeszélői közlésben, hanem csak az állítólagos Karl May-olvasók(nak a kajovák által felidézett) beszámolóiban. A három kitűzött elbeszélendő eseményből tehát egyet – a kajovák drúzzá térését – a félbehagyott cselekményből kell az olvasónak kikövetkeztetnie, a másodiktól háromszorosan eltávolított szóbeszéd alapján szerez tudomást az olvasó, a harmadikat (az első bekezdésben másodikként említett dolgot) viszont az elbeszélő újfent kikezdetetlen autoritással közli a szöveg zárlatában.

A narratív szólamok fönt hivatkozott bonyolítása mindenekelőtt a szöveg elsőként bejelentett, ezáltal központi érzékelhető „mondandójára”, a kajovák neofita drúzzá változására vonatkozik. Vagyis a szöveg idézettechnikája nehezíti meg, hogy a legfontosabb deklarált célkitűzést megalapozzuk az elbeszélő világ rekonstruálható vonatkozási keretében: a kajovák tulajdonképpen viselkedéséről a szövegből szinte semmit nem lehet megtudni, hiszen vagy csak szóbeszédből, vagy az elbeszélés nehezen hitelesíthető gesztusai révén értesülünk róluk. Utóbbiak közé a gyereknyelvi tulajdonítás mellett a „fejvesztett” metonímiája is odasorolható, amellyel az elbeszélő mintegy „rásegít” a kormánybiztos tévedésére, aki a gézturbánt muszlim fejfedőként azonosítja. Vagyis miközben az elbeszélő azt sugallja, hogy a kormánybiztos tévedett, az eredeti szövegben is idézőjelben szereplő metonímiával maga is utal a retorikai kétértelműség szerepére az efféle tévedések kialakulásában.

Ezen a ponton kezd körvonalazódni a szöveg olvashatóságának azon problémája, amelyre már Farkas Zsolt is rámutatott. Farkas ugyan a szöveg narratív összetettségét nem vizsgálja, mégis jó érzékkel mutat rá, hogy a szöveg felkínálja magát egy olyan olvasat „kényszerneurózisának”, amely ideológiakritikai keretbe ágyazná az elbeszélés tematikus ajánlatait: „Alapos vizsgálódások után bár, mégis elhamarkodottan, azt mondhatnánk tehát, hogy a *Tranzit Mundia* 'fajgyűlöletről', 'vallási türelmetlenségről', 'sovinizmusról', 'másság iránti intoleranciáról', az ideológiai vakhitűségről, mindenféle fasizmusokról szól.”¹³ A fokalizációs szintek és szólamok vizsgálata megerősítheti egy ilyen olvasat lehetőségét, amennyiben az elbeszélés nem ad számot arról, hogy minek köszönhető a kajovák iránti gyűlölet, a róluk szóló elméletek milyen alapra támaszkodnak, sőt némely esetben érzékelhetően szatirizálja a megbélyegző nézeteket létre hívó félreértéseket vagy kontaminációkat.

Ugyanakkor abban is igaza van Farkasnak, hogy egy ilyen ideológiakritikai jelentésazonosítás csak elhamarkodott vagy reduktív olvasatát adná a Garaczi-szövegnek. Ez ráadásul viszonylag konkrétan bizonyítható is a szöveg retorikai olvasatában: leginkább azzal, aminek már több jelzését láthattuk, hogy az elbeszélői szólam nem képes elkülöníteni saját autoritását a gyakorta tévedésen kapott szereplői szólamoktól. A fönt már említett stílár és retorikai összecsúsításokon kívül ennek akkor lesz a legnagyobb szerepe, amikor a középső szakasz végén az elbeszélő felhagy(ni látszik) a szereplői szólamok idézésével, és újra esemény-

¹³ Farkas Zsolt, i. m.

közlő módba vált. „Karl May a gyűlölettől fröcsögő levélre válaszul elküldte a drúzok szent bibliáját, a 'Tranzit Mundit', de az nem érkezett meg a címzetthez, mert egy *szélsőséges kajovakommandó* megtámadta a postakocsit, és az értékes szállítmányt zsákmányul ejtette” (kiem. MGT). Ha eddig arról volt szó, hogy a kajovák agresszivitásáról és fanatizmusáról szóló hírek mind szóbeszédből, valamint az elbeszélte világ szereplőinek tévedéseiből vagy szándékos csúsztatásaiból erednek, itt joggal kaphatja fel a fejét az olvasó, amikor a szélsőséges kajovák az elsődleges narratív szinten, közvetlen elbeszélői közlésben tűnnek föl. Az ellentmondás mindenesetre értelmezést kíván, és – akár az „egyetlen igaz olvasat kényszerneurózisára” vonatkozó farkasi intelmet is megfogadva – érdemes végiggondolni az ellentmondás lehetséges megoldásait.

1. A kajovák végig valóban agresszívok és szélsőségesek voltak, a róluk szóló dezinformációs szövegek és kőszá rémhírek véletlenül találkoztak az elbeszélte világ tényleges vonatkozásaival. Ennek a lehetőségnek némiképp ellentmond (bár nem cáfolja egyértelműen), hogy a szöveg első oldalán az elbeszélő hozzáfér a kajovák kollektív tudatához, akik csodálkozva szembesülnek önnön rossz hírükkel. („A kajovák csak néztek, mint a moziban ... Valami ősi átokra gyanakodtak...”)

2. A kajovákkal szembeni gyűlöletkampány szembefordította az indiánokat a többségi társadalommal, és mintegy önbeteljesítő jóslatként valóban szélsőségesé tette az eladdig jámbor népet vagy legalábbis egyes csoportjait. Ezt a hipotézist sem megcáfolni, sem megerősíteni nem lehet a szöveg alapján; az elbeszélés nem közöl semmit arról, hogy a kajovák bármiképp radikalizálódtak volna. Ez a feltevés mindenesetre kibékítheti a narratív paradoxont egy mimetikus-társadalmi olvasattal, de csak azon az áron, hogy interpretánsként nem textuális, hanem szociálpszichológiai elvet hív segítségül, amivel körben forgóvá válik.

3. A paradoxont meghagyjuk paradoxonnak, és úgy tekintjük, hogy az elbeszélő maga is foglyává válik annak a diszkurzív stratégiának, amelyről eddig beszámolt, s amelyet alkalmanként szatirizált. Ezt első közelítésben metalepszisként is azonosíthatjuk, amely a narratív szintek elkülönítését érinti, vagyis lehetetlenné teszi az elbeszélés terének egyszerű térbeli reprezentációját. Ha az olvasókat közvetlenül megszólító elbeszélő diskurzusa jelenti azt a külső réteget, amely az elbeszélte világ további szintjeit tartalmazza, akkor az ilyen kontamináció azt jelenti, hogy az elbeszélte szintek kölcsönösen tartalmazzák egymást,

Hamar észrevehető, hogy ez utóbbi feltételezés érinti legközelebb a szöveg térbeliségének és világszerűségének problémáját, méghozzá több értelemben is. Egyrészt azért, mert összeomlasztja a narratív szintek tiszta elkülönítését, amely megszabta az elbeszélte világ térbeli rétegzettségének képzelte geometriáját. Másrészt pedig azért, mert a metaleptikus eljárás észrevétele az első két értelmezéshez képest kevesebb lehetőséget ad a szöveg ideológiai olvasására, vagyis arra, hogy a fenomenalizált világról tett állításokat mindjárt referenciális vonatkozásokkal lássuk el. Amennyiben a szövegnek keretet teremtő elbeszélő diskurzusára visszahat maga a bekeretezett, tartalmazott diskurzus, akkor az értelemadás korábban stabilnak vélt sarokpontjai esetében is azok diszkurzív feltételezettségére tevődik át a hangsúly – például újra előtérbe kerülhet az a benyomás, hogy mindenfajta szatirikus olvasat csak az olvasó előítéleteinek mozgósításával léphet működésbe. Amennyiben a Garaczi-szöveg ezen aspektusára helyezük a hangsúlyt, elképzelhető, hogy a látványosan groteszk és széttartó szövegkompozícióban olyan olvashatósági feltételekre ismerhetünk, amelyek nagy múltra

visszatekintő szöveghagyományra támaszkodnak.¹⁴ A szöveg ugyanis nemcsak arra az – akár az ókori állatmesére visszavezethető – eljárásra épít, hogy az allegorikus vagy satirikus szándék egyértelműsítéséhez fel kell függeszteni a mimézis illúzióját (hiszen az egymásra vonatkoztatandó jelentőt és jelentettet előbb el kell különíteni egymástól), hanem egyszerűen ennek a satirikus hagyománynak a (korai) modernségben már többszörösen reflektált modelljére. Ebben a (leginkább talán Swift nevéhez köthető) csavaros modellben a satirikus szándék éppen azáltal bizonyul nyelvileg feltételezettnek, hogy a szöveg trópusai meg-elevenednek, és az elbeszélő diskurzus figurális szintje elkülöníthetlenné válik az elbeszélte világ elképzelhető „eseményeitől”. A Garaczi-kötet más szövegeiben is rendre találkozhatunk ilyen eljárással (akár a kötetet nyitó elbeszélés brutális „legallyazására” is gondolhatunk), és ebben a szövegben is több példa került már elő, a „fejvesztetten” menekülő indiánoktól kezdve a narratív síkok itt részletezett egybemosódásáig. Vagyis az elbeszélés figuratív síkjára „alakítja a történet világát, nem pedig alkalmazkodik ahhoz. Ezáltal ez a technika megfordítja a konvencionális [alakzatok] szokványos megértését és értékelését”.¹⁵ Garaczinál, de talán Swiftnél sem egyszerű megfordításról van szó, hanem a figurális és az imaginárius sík kölcsönös tartalmazottsága olyan képzelte vagy valós geometriai alakzatokat idézhet föl, amelyek magának a reprezentációnak a kognitív folyamatainkban betöltött szerepét teszik kérdésessé. Ilyen lehet a Möbius-szalag, a Hofstadter-Escher-féle „furcsa hurok”, a derridai invagináció, vagy akár a Pynchon-értelmező Mitchum Huehls által modellként felajánlott Klein-kancsó.¹⁶

Ez a kérdés mindenekelőtt az elbeszélte világ státuszát illeti, amelyről szólva nem lehet tovább halogatni a cím értelmezését. Az eltorzított latin közhely tematikusan is összekapcsolódik az elbeszéléssel, amennyiben a történet végére „a térből kisorvadt” (!) Don Piruló régi dicsőségének elmúltával is összekapcsolható. A narráció magabiztos szónokiassága itt első olvasatban alighanem elfedi az egész bekezdés ellentmondásosságát, amely a „sértődött pacifista” megismételt oximoronjában tetőződik. A főhős „kisorvadása a térből” a megajánlott metaleptikus olvasatban persze úgy is érthető, hogy az elbeszélés képtelen hihető oksági viszonyokat fönntartani az elbeszélte események között, így a szöveg elején tett ígéret csak a

¹⁴ Margócsy István a *Nincs alvás* bírálatában éppen a prózahagyomány dekonstrukciójának mozzanatát helyezte a középpontba. Margócsy István, „Nagyon komoly játékok”, Bp., Pesti Szalon, 1995, 60-66.

¹⁵ Sinding, i.m., 242. Az eredetiben egyetlen alakzat, a metafora neve szerepel (amely itt is, mint sok más helyen, a tropológia metonímiájának tekinthető), de én helyesebbnek látom általában trópusokról vagy alakzatokról beszélni.

¹⁶ Nem is egészen mindegy, hogy e modellek közül melyikből indulunk ki, hiszen míg a „furcsa hurok” egyebek mellett egy kétdimenziós illúzió megtévesztő voltát, háromdimenziós térbeli megvalósíthatatlanságát mutatja, addig a Klein-kancsó (a Möbius-szalag háromdimenziós változata) különös módon képes valódi tartályként működni, miközben nem lehet világosan elkülöníteni a külső és a belső felületét. Ha ezt a kettősséget az irodalmi metalepszis analógiájaként alkalmazzuk, akkor nyitva marad a kérdés, hogy a *Tranzit Mundi* elbeszélői stratégiája összefér-e a szöveget és világot mint tartalmazót és tartalmazottat leíró modellel. A Klein-kancsóról mint metaleptikus modellről ld. Mitchum Huehls, „*The Spacethat may not be seen*”: *The Form of Historicity in Mason & Dixon* in Elisabeth Jane Wall Hinds, szerk., *The Multiple Worlds of Pynchon's Mason & Dixon*, Rochester, NY, Camden House, 2005, 45.

mimetikus szövegtér megszakítása árán tartható be.¹⁷ Ehhez a gondolatmenethez kapcsolható az a maga módján továbbra is tematikus allegorikus értelmezés, amely a „világ dicsőségének elmúlását” akár a szövegirodalom szlogenjeként fogná föl – vagyis olyan elbeszélés mód dicsőítéseként, amelyhez már nem tartozik koherens elbeszél világ. A világ dicsősége tehát a realista módon elképzelt elbeszél világ dicsőségét jelentené, amelynek végképp beakonyult.

Ezeknek a lehetőségeknek nem feltétlenül mond ellent, hogyha felhívjuk a figyelmet a szövegromlás jelentőségére: a z-vel szedett *tranzit* magyaros névszóvá változtatja a latin igét, a címet így egy kevert nyelvű genitivuszi szerkezetként is föl lehet fogni, amelyben a *tranzit* hétköznapi jelentése aktiválódik és domborodik ki a frazéma idegenségében. A *tranzitváró*, *tranzitállomás*, *tranzitország* kifejezésekben inherens átmenetiség így a világ fogalmával kapcsolódik össze: ez olyan metafiktív utalásnak fogható föl, amely viszont éppen a szöveg és a világ kapcsolatára vonatkozatható, vagyis egyszerre nevezi meg a szöveg „belső” sajátosságait és a „rajta kívülivel” való kapcsolatát. Ez azzal a már Ingardentől jól ismert kettősséggel is igazolható, hogy a szöveg maga mindig csak az ábrázolt világ egy szeletét képes megnevezni, és a meghatározatlanok kitöltéséhez külső vonatkozásra van szükség.¹⁸ A szöveg tehát világhoz tartozik (amennyiben hat erre a világra és ennek keretében értelmezik), miközben ő maga is egy világot tartalmaz.

A világ *átmeneti* jellegének kiemelése a címben azt a kérdést is fölveheti, hogy milyen szerepe van a transzcendenciának az elbeszélés poétikájában. Bizonyos kontextuális elemek hangsúlyozhatják ennek a kérdésnek a létjogosultságát: a kötetben a szövegünket közvetlenül követő írás *A mennyország térképe* címet viseli, magában az elbeszélésben pedig hemzsegek a vallási felekezetekre és vallási türelemre/türelmetlenségre vonatkozó utalások. Maga a cím az elbeszélésben a drúzok szent könyvének címeként tér vissza. Ezt ugyanakkor ellensúlyozni látszik az elbeszélés profán, vulgáris hangneme, amely sokkal inkább a világság horizontjában helyezi el a szöveget. Ebből a kettősségből arra következtethetünk, hogy amennyiben fölvehető a transzcendencia kérdése, azt inkább poétikai vagy akár bölcséleti összefüggésben, akár a fenomenológia kérdésfelvetéséhez kapcsolódva érdemes elgondolni.¹⁹ Az itt kidolgozott értelmezői kérdések közül mindenekelőtt a narratív szintek egymásra vonatkozásának és az elbeszélő autoritásának problémája látszik relevánsnak. Igaz, hogy az elbeszélő az egyetlen forrásunk az elbeszél világ felépítését illetően, ám saját diskurzusa is hangsúlyozottan teremtettnek mutatkozik. A szöveg mintha egy olyan teremtő szándék hatálya alatt állna, amely maga rejtve marad, ám az elbeszél tér önmagára zárulásának állandó megakadályozásával és az elbeszélő retorikai csalásainak leleplezésével mégis jelzi saját létezését a szöveg/világ határán. Ez az a pozíció (nevezzük akár implicit szerzőnek, akár szkriptor-funkciónak), amely egyértelműen jelzi a szöveg teremtettségét és azáltal határolt-

¹⁷ Márpedig, mint Ingarden megállapította, „*egyáltalán a tér lényegéhez tartozik, hogy nem lehet benne szakadás*”, Roman Ingarden, *Az irodalmi műalkotás*, ford. Bonyhai Gábor, Bp., Gondolat, 1977, 230 (kiemelés az eredetiben).

¹⁸ Ingarden, i. m., 226.

¹⁹ Ahogy – ugyancsak Pynchon munkásságához kapcsolódva – teszi Joakim Sigvardson, *Immanence and Transcendence in Thomas Pynchon's Mason & Dixon*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 2002. Sigvardson a Pynchon-regény világának immanens karakterét hangsúlyozza, ami végül is egyfajta „szövegirodalmi” elköteleződésnek is felfogható. Ezzel persze bizonyos mértékig kikapcsolja a mű intencionalitására és referenciális vonatkozására vonatkozó, rendkívül komplex kérdéseket, amelyek itt a Garaczi-szöveg kapcsán terjedelmileg is áttekinthetőbb módon jeleníthetők meg.

ságát, ugyanakkor eldönthetetlenné teszi azt a kérdést, hogy a szöveg határa még része-e a szövegnek (ahogy az elbeszélő), avagy ahhoz képest külső instancia (ahogy az életrajzi szerző).

*

Ezen megfigyelések mentén talán kidolgozható a szövegirodalom – vagy legalábbis a totalizálható világszerúséget kérdőre vonó irodalom – olyan fogalma, amely akár éppen a világ fogalmának dinamizálásához is hozzájárulhat. Az itt bemutatott értelmezés remélhetőleg érzékeltette, hogy a *Tranzit Mundi* nem vonja meg magát eleve az olyan olvasatoktól, amelyek a szöveg világának projektív, akár ideológiai kiegészítésével töltik ki a szöveg meghatározatlanságait. Ezeket az olvasati lehetőségeket azonban a szövegvilág felépítésének megalapozhatatlanságát kidomborító narratív eljárások egészítik ki. Mindezt összeolvasva a „tranzitvilág” címben megidézett képzetével olyan összefüggéshez juthatunk, amelyben magának a szövegvilágnak az átmeneti státusza képezheti egy elméleti olvasat kiindulópontját. Egy ilyen olvasatban a szöveg hangsúlyozott textualitása nem a világtól való elfordulást jelentené, hanem éppen a világról mondana valamit azáltal, hogy nem a világ érzékelhető vagy elgondolható dolgainak pozitivitását, hanem a világ világszerúségét mint alapvető negativitást állítaná a középpontba.²⁰ Egy elbeszélő világ annyiban szolgálhat a világ valamennyire is koherens modelljéül, amennyiben rámutat a világ lehatárolásának problémájára, vagyis arra, hogy a világ „külső” határoltságának kérdése mindig is hozzá kell, hogy tartozzon magához a világhoz. Az elbeszélő diskurzus, az irodalom nyelve egyszerre nyit meg egy elvben tőle független világot (tárja föl vagy szatirizálja annak értelmetlen vonásait), miközben szétszalazhatatlanul része az általa feltárt – teremtett világnak. Ezzel azonban olyan értelmezési hagyományhoz is kapcsolódik, amelyben a világ mint pozitív vonatkozási pont nem előzheti meg az őt értelmező elbeszélő szöveg értelmezését, amennyiben (a modern hermeneutika alaptételéből kiindulva) a szöveget érintő értelemvonatkozások horizontja elsődleges a szövegben megjelenített tárgyiasságok létéhez képest. Ezek a tárgyiasságok (az elbeszélő világ dolgai, szereplői, eseményei) csak olvasottságukban léteznek, így jelentésük a világ egészének függvénye. Az elbeszélő világ azonban – mint az olvasó projektív műveleteinek kiszolgáltatott, képzeletbeli horizont – csak negativitásában létezik. Bizonyos tekintetben éppen ezért szolgálhat a világ modelljeként, hiszen kidomborítja a világ fogalmában eleve benne rejlő megfosztottságot, amelyet a Heidegger-értelmező Gabriel Motzkin így fejt ki: „a világ mint a lehetőségek mezejének egyesítője nem vonható el tényleges létezőkből, ennél fogva semmis”.²¹

(A tanulmány elkészültekor a szerző az MTA Bolyai Ösztöndíjában részesült)

²⁰ A megismerés és az olvasás egymásra vonatkozásának történeti változatait természetesen Hans Blumenberg tárta föl a legteljesebb igénnyel. Az itt csak kezdetlegesen fölvezetett problémakör filozófiai gyökereit az ő nyomán legalább a német felvilágosodásig, főként Kantig lehet visszavezetni, akinél is az olvasás közben észrevétlenül elsajátított absztrakciós mozzanatok járulnak hozzá a fogalmak kialakulásához, melyek végső soron a világ absztrakt megértését teszik lehetővé. Vö. Hans Blumenberg, *Die Lesbarkeit der Welt*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986 (8.), 188.

²¹ Gabriel Motzkin, *Heidegger's Transcendent Nothing*, in Sanford Budick – Wolfgang Iser, szerk. *Languages of the Unsayable. The Play of Negativity in Literature and Literary Theory*, Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press, 1987, 111.